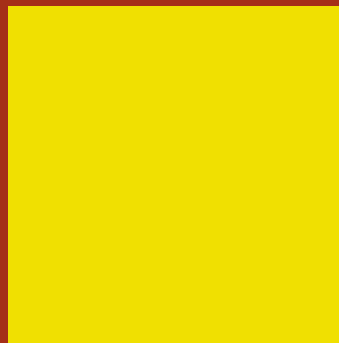

4

WANNEER DE ONTMOETING EEN
CONFLICT WORDT: RECHTVAARDIGE
OORLOG EN RECHTVAARDIGE VREDE

RECHTVAARDIGE OORLOG EN RECHTVAARDIGE VREDE

4.1 INLEIDING

In dit onderdeel van het lespakket wordt het volgende thema uitgewerkt: 'Wanneer de ontmoeting een conflict wordt: rechtvaardige oorlog en rechtvaardige vrede.' Dit pakket is ontwikkeld voor het middelbaar onderwijs en biedt de leerkracht of begeleider van een leergroep de kans om op het niveau van de eigen klasgroep dit thema uit te werken.

Dit pakket werkt in de kern vanuit een Bijbeltekst die met dit onderwerp te maken heeft. Deze tekst dient als leidraad voor de kernonderdelen van deze les. In deze handleiding wordt uitleg gegeven over hoe het lesboek in elkaar zit. Daarnaast wordt er extra informatie gegeven over de onderwerpen die behandeld worden in het studentenboek. Ten slotte worden er didactische suggesties gegeven. Dit gebeurt in de vorm van alternatieve opdrachten en suggesties voor hoe een les er uit kan zien. Al deze informatie dient ter inspiratie voor het indelen van de les.

Deze handleiding maakt een onderscheid tussen 'basisleerstof' en 'verdieping'. De basisleerstof komt standaard aan bod in het leerlingenboek en neemt een lesuur in beslag. De leerkracht heeft daarnaast de mogelijkheid om de kennis van de leerlingen te verdiepen aan de hand van een extra lesgedeelte met bijhorende informatie en didactische suggesties, die in deze handleiding worden aangereikt.

Deze les bestaat uit de volgende lesgedeeltes:

- Ten eerste wordt een korte inleiding in het boek Openbaring van Johannes gegeven. Dit hoofdstuk behoort tot de basisleerstof voor de leerlingen.
- Ten tweede worden enkele Bijbelteksten (Lukas 6:27-32 en Openbaring 21:1-22:5) besproken. In dit gedeelte wordt ingegaan op de vraag hoe christenen om kunnen gaan met gewelddadige conflicten. Dit lesgedeelte behoort tot de basisleerstof voor de leerlingen.
- Het derde hoofdstuk gaat over het leven van Dietrich Bonhoeffer. Het gaat in op zijn ideeën over oorlog en geweld en zijn rol in de Duitse verzet. Dit is een verdiepend lesgedeelte.

Afsluitend bevat deze handleiding een woordenlijst waarin alle moeilijke begrippen kort en bondig worden verklaard op het niveau van de leerling. Daarna volgt een bibliografie per hoofdstuk van deze didactische bundel.

4.1.2 LEERDOELEN VAN DE LES

1. De leerling kan beschrijven waarom het belangrijk is om een Bijbeltekst in haar context te bestuderen.
2. De leerling stelt vragen over een tekst tijdens het lezen van een (mogelijk gewelddadige, discriminerende en/of polariserende) Bijbeltekst zonder daar zelf direct antwoorden op te geven.
3. De leerling is bereid het eigen standpunt over geweld en oorlog te relateren aan het verhaal van de Bijbel.
4. De leerling kan de begrippen pacifisme, rechtvaardige oorlog en vrede beschrijven.
5. De leerling is bereid om Bijbelteksten verder te bestuderen dan het één keer doorlezen.
6. De leerling kan belangrijke elementen uit het leven en gedachtegoed van Dietrich Bonhoeffer benoemen.

4.1.3 DIDACTISCHE SUGGESTIES

Aan het begin van elk hoofdstuk wordt uitleg gegeven over het doel en de inhoud van het hoofdstuk. Daarna volgen enkele didactische suggesties. Deze suggesties bestaan uit:

- *Vragen*: Dit zijn extra vragen die kunnen worden gebruikt om de les klassikaal te bespreken, zonder dat de leerlingen zelfstandig de les maken. Tevens kunnen sommige vragen als inleiding op de les worden gebruikt.
- *Alternatieve onderwijsvormen en opdrachten*: Dit zijn werkvormen en opdrachten die kunnen worden gebruikt om onderdelen van de les te vervangen of als aanvulling op (onderdelen van) de les.

Algemene suggesties

De verschillende onderdelen van de les kunnen zowel individueel als klassikaal worden behandeld. Dit kan ook worden gecombineerd door de leerlingen vooraf een deel van de lesstof of opdrachten als huiswerk te laten doornemen. Individueel houdt in dat de leerlingen de lesstof zelfstandig doorlopen.

Wat betreft het klassikaal behandelen zijn er twee varianten die in deze handleiding naar voren komen.

- De lesstof wordt samen doorgelezen. Tussendoor worden er een aantal vragen gesteld aan de leerlingen. Eventueel wordt het lesgedeelte afgesloten met een opdracht die in tweetallen of groepen wordt gedaan.
- De lesstof wordt behandeld door gebruik te maken van alternatieve opdrachten in plaats van het lesboek door te nemen.

4.1.4 PLANNING

Er kan worden gekozen om de leerlingen digitaal de les te laten maken of met gebruik van een boek. In beide gevallen kunnen de leerlingen de les individueel zelfstandig doorlopen. De basisleerstof is ontwikkeld voor 1 lesuur. Als de les klassikaal wordt behandeld kan er in stukken door de lesstof worden gewerkt. Hieronder volgt een voorbeeldplanning voor een les van 50 minuten.

1. 4 minuten: Opening + video inleiden
2. 5 minuten: Video bekijken
3. 3 minuten: Video bespreken
4. 5 minuten: Leerlingen maken zelfstandig lesgedeelte 1: De wereld van de Bijbel
5. 3 minuten Hoofdstuk 1 nabespreken
6. 25 minuten: Leerlingen maken zelfstandig lesgedeelte 2: De wereld van het verhaal inleiden
7. 5 minuten: Hoofdstuk 2 nabespreken/ Les nabespreken

4.2 VIDEO

Afbeelding 4.1
Scene uit de video

David, Sarah en Anna zitten samen naar tv te kijken. Op de tv zien we tanks over een weg rijden. Een nieuwslezer vertelt dat de troepen van een land de grens van hun buurland zijn overgestoken. De president zegt namelijk dat de regering van dit buurland mensenrechten schendt. De premier van het buurland spreekt dit tegen en beweert dat de president alleen zijn macht wil uitbreiden. David, Sarah en Anna gaan met elkaar in gesprek over de vraag of hun eigen regering het binnengevallen land moet gaan helpen of niet. Ook de vraag of christenen eigenlijk wel het deelnemen aan een oorlog kunnen goedkeuren, wordt besproken. De nieuwslezer bemoeit zich plots met het gesprek en helpt hen om over deze vraagstukken na te denken.

Bespreking video

Bespreek het beeldfragment klassikaal met de leerlingen: wat hebben ze gezien?

De volgende vragen zijn suggesties voor de klassikale bespreking.

Inleidende vragen op het eerste gedeelte van deze module: 'De wereld van de Bijbel'

- In de video wordt gesproken over een beeld van Jezus als strijder dat voorkomt in het boek Openbaring van Johannes. Wat staat er allemaal in dit boek 'Openbaring van Johannes'?
- In de video hebben ze het over je naaste liefhebben. Jezus gaat ook nog een stap verder en spreekt ook over het liefhebben van een vijand. Wat bedoelt Jezus met een 'vijand' in Lukas 6:27-32?

Inleidende vragen op het tweede gedeelte van deze module: 'De wereld van het verhaal'

- De tieners in de video hebben het over oorlog. Hoe zou jij 'oorlog' definiëren?
- Welke historische of lopende oorlogen ken je?
- Hoe zou jij 'vrede' definiëren?
- In de video wordt er gesproken over het brengen van vrede. Kan oorlog gebruikt worden als een middel om vrede te brengen? Wat vind jij?

Inleidende vragen op het derde gedeelte van deze module: 'Discipelschap met een prijs: Het leven van Dietrich Bonhoeffer.'

- Iemand die nadacht over het gebruiken van geweld en er zelf direct mee werd geconfronteerd is Dietrich Bonhoeffer. Wat kan je vertellen over hem?
- Bonhoeffer sprak veel over 'discipelschap.' Wat is volgens jou een discipel van Jezus?

4.3 OPENING

4.3.1 DOEL EN INHOUD

Dit lesgedeelte dient als inleiding op de les. Het doel is de leerlingen de Bijbelteksten (Lukas 6:27-32 en Openbaring 19:11-16, 19) te laten verkennen en hun voorkennis aan te wakkeren.

4.3.2 ANTWOORDEN

Opdracht 2

Lees op de volgende pagina de tekst over het liefhebben van je vijanden en de tekst over de witte ruiter. Misschien ken je deze teksten al. Schrijf op wat deze teksten volgens jou betekenen.

Het doel van deze opdracht is de voorkennis van de leerlingen aanspreken. Het snel en uitgebreid beantwoorden van deze opdracht vereist dat de Bijbelteksten reeds bekend zijn. Verzamel de antwoorden van verschillende leerlingen om een beeld te krijgen van het niveau van de groep.

4.3.3 BIJBELTEKST

Lukas 6:27-32

Tot jullie die naar mij luisteren zeg ik: heb je vijanden lief, wees goed voor wie jullie haten, zegen wie jullie vervloeken, bid voor wie jullie slecht behandelen. Als iemand je op de wang slaat, bied hem dan ook de andere wang aan, en weiger iemand die je je bovenkleed afneemt, ook je onderkleed niet. Geef aan ieder die iets van je vraagt, en eis je bezit niet terug als iemand het je afneemt. Behandel anderen zoals je wilt dat ze jullie behandelen. Is het een verdienste als je liefhebt wie jullie liefhebben? Want ook de zondaars hebben degenen lief die hen liefhebben.

Openbaring van Johannes 19:11-16, 19

Ik zag dat de hemel geopend was, en dit zag ik: een wit paard met een ruiter, die 'Trouw en betrouwbaar' heet, die een rechtvaardig vonnis velt en een rechtvaardige strijd voert. Zijn ogen waren als een vlamvend vuur en op zijn hoofd had hij veel kronen. Er stond een naam op hem geschreven die niemand kende, alleen hijzelf. Hij droeg met bloed doordrenkte kleren. Zijn naam luidde 'Woord van God'. De hemelse legermacht, gekleed in zuiver, wit linnen, volgde hem op witte paarden. Uit zijn mond komt een scherp zwaard waarmee hij de volken zal slaan, en hij zal hen met een ijzeren herdersstaf hoeden. Hij zal de wijnpers van de hevige woede van de almachtige God treden. Op zijn kleding en op zijn dij staat de naam 'Hoogste Heer en koning'. ...

Ik zag dat het beest en de koningen op aarde zich met hun troepen hadden verzameld om oorlog te voeren met de ruiter op het paard en zijn legermacht.

4.4 DE WERELD VAN DE BIJBEL

4.4.1 DOEL In dit lesgedeelte krijgen de leerlingen uitleg over bepaalde aspecten van de context van het boek Openbaring van Johannes. Het doel is om de context van Openbaring 19:11-19 te verduidelijken en daarmee duidelijk te maken dat de witte ruiter in dit hoofdstuk voor Jezus staat. Deze kennis is relevant om de Bijbeltekst die in deze les centraal staat, beter te kunnen begrijpen. Het volgende leerdoel komt specifiek aan bod in dit deelhoofdstuk:

1. De leerling kan beschrijven waarom het belangrijk is om een Bijbeltekst in haar context te bestuderen.

4.4.2 INHOUD In dit lesonderdeel wordt een inleiding gegeven in de tekstsoort en structuur van de Openbaring van Johannes. Hierdoor wordt het duidelijk dat de witte ruiter een beeld van Jezus is.

4.4.3 OPDRACHTEN EN ANTWOORDEN

Opdracht 3

Wie is de witte ruiter in Openbaring 19:11-19?

- A. Koning David**
- B. De profeet Elia**
- C. Jezus**
- D. De aartsengel Gabriël**

Het doel van deze opdracht is dat de leerlingen leren dat de auteur van dit Bijbelgedeelte de witte ruiter als een beeld van Jezus opvoert.

4.4.4 EXTRA INFORMATIE

Openbaring van Johannes

De inhoud en interpretatie van dit boek is een veelbesproken en moeilijk thema onder Bijbelwetenschappers. Er bestaan meerdere grote theologische interpretatielijnen waarmee het boek benaderd kan worden. Gregory Beale presenteert een behulpzame indeling in futurisme, historisme, preterisme en idealisme. (1) De **preteristische** interpretatie veronderstelt dat de beschreven gebeurtenissen in het boek reeds in de eerste eeuw gebeurd zijn. (2) De **futuristische** interpretatie stelt dat het boek toekomstige gebeurtenissen van vlak voor de terugkomst van Jezus wil beschrijven. (3) De **historische** interpretatie veronderstelt dat de tekst iets wil zeggen over het verloop van de geschiedenis tot aan de komst van Jezus, en ook over de tijd van de lezer. (4) De **idealistische** interpretatie stelt dat de beeldspraak in de tekst geen verband houdt met gebeurtenissen in het verleden of toekomst, maar de doorgaande strijd tussen God en het kwaad op symbolische manier wil verbeelden. Er kan ook een combinatie van deze vier lijnen worden toegepast. Voor het doel van de les is de precieze interpretatie van het boek niet van belang. Bij het bespreken van het boek Openbaring is het belangrijk om deze interpretatielijnen in gedachten te houden. Leerlingen vertrekken mogelijk in hun lezing van dit boek eenzijdig vanuit één van deze interpretaties.

Het boek Openbaring beschrijft grotendeels een reeks visioenen. Om Openbaring 19 goed te begrijpen is het belangrijk dit in de structuur van het boek te plaatsen. Er volgt nu een korte samenvatting van de structuur en inhoud van het boek:

- 1:1-20 - Deze tekst dient als inleiding op het boek.
- 1:20-3:21 - Dit gedeelte bevat zeven brieven gericht aan zeven christelijke gemeenschappen in Klein-Azië.
- 4:1-5:14 - Dit gedeelte beschrijft een beeld van een hemelse troonzaal waar God aanbeden wordt. Er bevindt zich hier een verzegelde boekrol die door niemand geopend kan worden.
- 6:1-8:1 - Er verschijnt een lam dat in staat is om de zegels van de boekrol te verbreken. Na het verbreken van elk zegel gebeurt er iets bijzonders in de hemel of op aarde. Het lam is een beeld van Jezus.
- 8:2-11:19 - Zeven engelen met bazuinen worden beschreven. Deze engelen blazen een voor een op hun bazuin. Na elk bazuingeschal gebeurt er iets bijzonders in de hemel of op aarde.

- 12:1-14:20 - Er wordt beschreven hoe een zwangere vrouw een zoon baart. Na de geboorte verschijnt er een draak, die probeert de vrouw en het kind te doden. Het kind wordt vaak geïnterpreteerd als een verwijzing naar Jezus.
- 15:1-16:21 Dit gedeelte beschrijft hoe zeven offerschalen worden uitgegoten over de aarde. Na het uitgieten van elke schaal gebeurt er iets bijzonders op aarde.
- 17:1-19:10 - Dit gedeelte beschrijft het oordeel dat over Babylon wordt uitgesproken.
- 19:11-21 - In dit gedeelte trekt een witte ruiter ten strijde tegen Satan en behaalt de overwinning.
- 21:1-22:5 - Dit gedeelte bevat het beeld van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde.
- 22:6-21 - Dit gedeelte bevat de laatste woorden die aan Johannes worden gegeven.

Uit de gebruikte beeldspraak in het boek is duidelijk op te maken dat de ruiter op een witte paard in hoofdstuk 19 een **beeld is van Jezus**. Hoewel Jezus voordien als geslacht lam wordt weergegeven (letterlijk: als slacht-offer), wordt hij in hoofdstuk 19 als geweldenaar en legeraanvoerder beschreven. Na deze beschrijving verschijnt het beeld van Jezus als lam weer.

4.4.5 DIDACTISCHE SUGGESTIES

De volgende suggesties zijn alleen nuttig als de les via klassikaal onderwijs wordt behandeld.

Suggesties voor inleidende vragen

- Waar gaat het boek Openbaring van Johannes over?
- In het boek wordt vaak over een lam gesproken. Waar staat dit lam voor?
- Wat valt je op aan de ruiter op het witte paard?

Alternatieve opdrachten en instructiemethoden

Opdracht. Lees met de leerlingen Openbaring 19 en 20 in het geheel door. Bespreek samen met de leerlingen wat hen opvalt aan de tekst. Probeer daarbij ook de rest van het boek te betrekken. De volgende vragen kunnen helpen voor een gerichte verdieping:

1. Waarom denken jullie dat er zoveel beeldspraak in het boek Openbaring wordt gebruikt?
2. Op welke manieren wordt Jezus in de tekst gepresenteerd?
3. Waarom wordt er gestreden in de tekst?

4.5 DE WERELD VAN HET VERHAAL

4.5.1 DOEL Het doel van dit lesgedeelte is om de leerlingen de thema's van oorlog en geweld vandaag in relatie te brengen met de Bijbel. Dit gebeurt aan de hand van twee Bijbelteksten. De leerlingen krijgen hiervoor een aantal vaardigheden aangeleerd. In deze les ligt de nadruk op de interpretatie en toepassing van de Bijbeltekst. De volgende leerdoelen komen in dit lesgedeelte aan bod:

2. De leerling stelt vragen over een tekst tijdens het lezen van een (mogelijk gewelddadige, discriminerende en/of polariserende) Bijbeltekst zonder daar zelf direct antwoorden op te geven.
3. De leerling is bereid het eigen standpunt over geweld en oorlog te relateren aan het verhaal van de Bijbel.
4. De leerling kan de begrippen pacifisme, rechtvaardige oorlog en vrede beschrijven.
5. De leerling is bereid om Bijbelteksten verder te bestuderen dan het één keer doorlezen.

4.5.2 INHOUD In dit lesgedeelte wordt er nagedacht over hoe christenen omgaan met oorlog en geweld. In het **eerste deel** van dit lesgedeelte worden de begrippen pacifisme, rechtvaardige oorlog en heilige oorlog geïntroduceerd. De leerlingen worden uitgedaagd na te denken over wat deze begrippen precies inhouden en hoe ze daar zelf tegenover staan.

In het **tweede deel** van dit lesgedeelte worden de visies op geweld en oorlog van vier protestantse denkers besproken. *Dietrich Bonhoeffer* presenteerde een pacifistisch gedachtegoed vanuit een protestants nadenken over discipelschap. *Daniel Bell* presenteerde een alternatief perspectief op rechtvaardige oorlog vanuit christelijk discipelschap. *Walter Wink* vertegenwoordigt het geweldloos verzet dat hij als een alternatief voor zowel rechtvaardige oorlog als pacifisme zag. *Reinhold Niebuhr* presenteerde een argument tegen pacifisme en beargumenteert waarom oorlog soms nodig kan zijn.

Opdracht 3

In beide Bijbelgedeelten wordt er een relatie gelegd tussen de persoon van Jezus en geweld. Wat valt je daarbij op?

Doel van deze opdracht is dat de leerlingen de Bijbelteksten nog een keer bestuderen en de ogenschijnlijke tegenstelling tussen beide teksten benoemen.

Voorbeeldantwoorden:

- In Openbaring 19:11-19 lijkt Jezus erg voortvarend te werk te gaan, terwijl Jezus in Lukas 6:27-32 juist van zijn volgelingen verlangt dat ze rustig blijven.
- Jezus lijkt in Openbaring 19:11-19 erg strijdvaardig, terwijl hij in Lukas 6:27-32 eerder passief overkomt.
- In Lukas 6:27-32 roept Jezus op om te blijven liefhebben, maar in Openbaring 19:11-19 symboliseert hij de wraak van de Almachtige God.

Opdracht 4

Lees de onderstaande stellingen.

- 1. Volgens Jezus mag je geen geweld gebruiken om jezelf te verdedigen, maar je mag wel anderen verdedigen.**
- 2. Christenen mogen meestrijden in een oorlog als die nodig is om van de wereld een betere plaats te maken.**
- 3. Het liefhebben van je vijanden betekent dat je nooit geweld mag gebruiken.**
- 4. Jezus volgen betekent je kruis opnemen. Je kan dus wel slachtoffer van geweld zijn, maar nooit een geweldenaar.**

Met welke stellingen ben je het eens? Leg uit waarom, maak gebruik van (één van) de twee Bijbelteksten om je stelling te beargumenteren.

Het doel van deze opdracht is dat de leerlingen de teksten interpreteren en vergelijken met de stellingen. Daarnaast worden ze uitgedaagd om de teksten toe te passen in de praktijk. In deze zin worden ze bewogen de Bijbelteksten in een theologisch kader te plaatsen.

Opdracht 5

Vergelijk de concepten 'pacifisme', 'rechtvaardige oorlog' en 'heilige oorlog' met elkaar. Waarin verschillen de drie concepten en waarin komen ze overeen?

Het doel van deze opdracht is dat de leerlingen de begrippen pacifisme, rechtvaardige oorlog en heilige oorlog verwerken door de verschillen en overeenkomsten te belichten. Daarnaast is de belangrijkste overeenkomst, rechtvaardige vrede, in de tekst reeds benoemd. Deze opdracht dient ook om dit duidelijk onder de aandacht van de leerlingen te brengen.

Voorbeeld antwoorden:

- Deze drie termen maken duidelijk dat het bereiken van een doel een belangrijke drijfveer is voor hoe we ons gedragen.
- De termen geven verschillende perspectieven op de manier waarop een doel bereikt mag worden.
- Zowel het pacifisme als de rechtvaardige oorlogstraditie hebben een voorkeur voor vredige oplossingen, maar rechtvaardige oorlog stelt dat gewelddadige interventies/ oorlogen soms niet te vermijden zijn.

Opdracht 6

Hoe zou rechtvaardige vrede eruit kunnen zien in de wereld van vandaag?

Het doel van deze opdracht is dat de leerlingen het begrip 'rechtvaardige vrede' toepassen op de huidige samenleving en daardoor de huidige samenleving ook kritisch analyseren.

Voorbeeld antwoord:

Rechtvaardige vrede zou betekenen dat er geen armoede meer zou zijn. Ook zou iedereen leuke dingen kunnen doen zonder dat geld daarbij een rol speelt. Ook zou er veel meer natuur zijn om van te genieten en zouden we minder fabrieken nodig hebben. Tenslotte zou de overheid er alles aan doen om te zorgen dat mensen in andere landen het net zo goed krijgen als wij in dit land.

Opdracht 7

Wat kan jij doen om voor vrede te zorgen?

Het doel van deze opdracht is dat de leerlingen nadenken over hun mogelijke rol in het bewerkstelligen van een meer rechtvaardige en vredevolle samenleving.

Voorbeeld antwoord:

Ik kan zorgen voor een rechtvaardigere wereld door iedereen gelijk te behandelen. Ook kan ik nadenken over hoe mijn keuzes de levens van anderen beïnvloeden. Daarnaast zou ik vrijwilligerswerk kunnen doen om op die wijze het leven van anderen prettiger te maken. Tenslotte zou ik een sport-en-spel-middag kunnen organiseren voor mijn medeleerlingen zodat we elkaar beter kunnen leren kennen en er daardoor minder ruzie onder elkaar zou ontstaan.

Opdracht 8

Welke denker spreekt jou het meest aan en welke het minst? Waarom? Probeer de twee Bijbelteksten van deze les te gebruiken in je antwoord.

Het doel van deze opdracht is dat de leerlingen theorieën over pacifisme en rechtvaardige oorlog overdenken en bespreken. Door de leerlingen op verschillende denkers te wijzen worden ze gewezen op de diversiteit aan perspectieven op deze problematiek binnen het protestantisme.

Opdracht 9

Jezus spreekt over het liefhebben van je vijanden. Wat betekent dit voor jou? Hoe pas je dit toe in je eigen leven?

Het doel van deze opdracht is dat de leerlingen nadenken over de vraag wat het kan betekenen om je vijanden lief te hebben en deze vraag op zichzelf betrekken. Door deze vraag aan het einde van de les te behandelen kunnen ze begrippen en ideeën van de protestante denkers in hun antwoord meenemen.

4.5.4 EXTRA INFORMATIE

Oorlog en gewapende conflicten gedefinieerd

Oorlog kan worden gedefinieerd als een **gewapend conflict** tussen **landen of volkeren**, maar het kan ook vanuit een breder perspectief worden bekeken. De Stanford Encyclopedia of Philosophy definieert oorlog als 'een actueel, intentioneel en wijdverspreid gewapend conflict.' Deze definitie veronderstelt een aantal voorwaarden voordat er over oorlog gesproken kan worden. Daarnaast beperkt deze definitie oorlog niet alleen tot een gewapend conflict tussen landen. Het kan ook doelen op gewapende conflicten op grond van andere groepsindelingen. Denk bijvoorbeeld aan **bevolkingsgroepen** en **religieuze groeperingen**. Deze ruime definitie weerspiegelt beter de realiteit van oorlogsvoering in de loop van de geschiedenis.

In het nadenken over oorlog is het behulpzaam om gebruik te maken van het **spectrum van oorlogsconflicten in de moderne tijd** ontwikkeld door Jill Long (2016). Op de polen van dit spectrum staan respectievelijk een ongelimiteerd gewapend conflict en wereldvrede. Dit spectrum laat zien dat conflicten in verschillende gradaties bestaan. Ook wordt duidelijk dat echte vrede meer is dan een afwezigheid van grof geweld en strijd in een land. Er bestaan tussen het voeren van oorlog en het hebben van wereldvrede veel verschillende tussenvormen, waarin vrede tot een bepaalde hoogte bereikt wordt. Een voorbeeld van een tussenvorm is 'onderhuidse spanningen' tussen landen, waardoor er een oorlogsdreiging kan ontstaan of blijven bestaan. Een ander voorbeeld is een ongelijke machtsverhouding waarbij een land ten koste van de inwoners van een ander land zijn eigen belangen behartigt, maar dan wel zonder geweld.

In de **moderne rechtsorde** is oorlog een middel om de vrede te bevorderen dat alleen onder zeer strikte voorwaarden kan worden ingezet. Oorlog als veroverings-, vergeldings-, of pressiemiddel is dus niet toegestaan. Oorlog is onder internationaal recht ook alleen toegelaten als alle andere middelen uitgeput zijn en er een internationaal mandaat voor is. Deze internationale rechtsorde vindt zijn oorsprong in de 'rechtvaardige oorlog'-traditie. De christelijke tradities hebben een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van deze concepten.

Pacifisme

Pacifisme is een houding die bepaalde mensen aannemen, waarbij ze geweld en/of oorlog afwijzen als middel dat gebruikt mag worden om een doel te bereiken. Het woord 'pacifisme' is afgeleid van het Latijnse pax wat 'vrede' betekent en facere wat 'maken' betekent. Pacifisme is dus het maken van vrede. Het moderne pacifisme is zeer divers. Er bestaan verschillende overtuigingen die om verschillende redenen oorlog afwijzen en er zijn verschillen in de ideeën over wanneer geweld wel of niet toelaatbaar is.

Veel christelijke pacifisten zien liefde, vredelievendheid en compassie als de **centrale boodschap van de Bijbel**. Dit sluit direct aan bij Jezus' oproep om de naaste en zelfs je vijanden lief te hebben. Ook wordt nadruk gelegd op gezag uitoefenen vanuit liefde en nederigheid in plaats van machtsvertoon door repressie en geweld. Deze visie impliceert een optimistisch beeld van het menselijk potentieel. Het navolgen van Jezus geeft dan immers de mogelijkheid om zijn boodschap van vrede ook werkelijkheid te maken in het hier en nu. Dit optimisme wordt door critici vaak omschreven als (naief) idealisme.

Rechtvaardige oorlog

Rechtvaardige oorlogstheorieën trachten een morele verantwoording te geven voor momenten en manieren waarop oorlogen gevoerd mogen worden. Deze theorieën vormen een belangrijke **traditie** binnen politieke, godsdienstige en militaire ethiek. In deze traditie kan oorlog in specifieke gevallen beschouwd worden als een middel om ernstiger geweld en meer slachtoffers te voorkomen.

De traditie vindt haar oorsprong reeds in de oudheid bij een aantal Griekse en Romeinse filosofen. Het was Cicero die in 44 v.Chr. al een uitgebreide beschouwing van voorwaarden voor oorlog opstelde. Pas in de vierde eeuw, na keizer Constantijn, begon de traditie zich binnen de christelijke theologie te ontwikkelen. Er werden twee verschillende fasen van oorlogvoering onderscheiden waarin de vraag naar de rechtvaardiging een rol speelt: Jus ad Bellum en Jus in Bello.

'**Jus ad Bellum**' betreft de vraag wanneer een groepering recht heeft om op rechtvaardige gronden een oorlog te beginnen. In de moderne rechtvaardige oorlogstraditie gelden daarvoor de volgende voorwaarden: (a) een rechtvaardige reden, (b) als laatste mogelijkheid, (c) door een juiste en bekwame autoriteit, (d) met de juiste intentie, (e) met waarschijnlijkheid van succes en (f) met proportionaliteit. In het studentenboek staan deze voorwaarden verder uitgelegd.

'**Jus in Bello**' betreft de vraag hoe oorlog rechtvaardig kan zijn tijdens de strijd. De volgende voorwaarden gelden in de moderne rechtvaardige oorlogstheorie:

- *Discriminatie*: het toegepaste geweld mag alleen gericht zijn tegen bewapende strijders van de vijand en niet tegen omstanders.
- *Proportionaliteit*: de schade die het geweld aanricht onder ongewapende burgers dient in verhouding te staan tot de baten voor ongewapende burgers.
- *Noodzakelijkheid*: het doel van alle militaire beslissingen moet zijn om de vijand te verslaan en de schade aan gewone burgers te minimaliseren.

Tegenwoordig voegen veel geleerden daar nog een derde fase aan toe. '**Jus post Bellum**', en dit betreft de rechtvaardigheid na afloop van een oorlog.

Binnen het christelijke denken wordt de rechtvaardige oorlogstheorie vaak verdedigd door te stellen dat het aansluit bij de realiteit van de wereld. Ook kan worden beargumenteerd dat er een morele plicht is om alle middelen in te zetten om gerechtigheid te brengen, net zoals in de Bijbel ook God geweld toeliet om toe te werken naar een rechtvaardigere wereld.

Heilige oorlogen

Een laatste vorm van rechtvaardiging van oorlog die binnen de christelijke traditie ook besproken kan worden is 'heilige oorlog'. Heilige oorlog houdt in dat een oorlog door de goedkeuring of deelname van een goddelijkheid wordt gerechtvaardigd. In praktijk betekent dit dat minstens één van de kampen in een oorlog handelt vanuit de overtuiging dat de oorlog een goddelijk doel of een goddelijke opdracht vertegenwoordigt. In een wat bredere toepassing wordt er gesproken over religieuze oorlog. Dit houdt in dat er oorlog wordt gevoerd waarin religieuze doelen een grote rol in spelen. Een voorbeeld van zogenaamde 'heilige oorlogen' zijn de kruistochten.

Rechtvaardige vrede

Een belangrijk begrip in een bespreking van rechtvaardige oorlog en pacifisme is het concept **rechtvaardige vrede**. Vrede is een begrip dat in eerste plaats gebruikt wordt om de afwezigheid van conflicten, oorlogen en geweld te beschrijven. Vrede kan echter breder worden toegepast en doelt dan op een staat van volledigheid en harmonie tussen mensen, maar ook in een persoon zelf. Deze toepassing van 'vrede' sluit aan bij het Hebreeuwse 'shalom'. Rechtvaardige vrede is een begrip dat het bredere gebruik van vrede direct verbindt met rechtvaardigheid. Voor rechtvaardige vrede kan er alleen echt sprake zijn van een harmonieuze staat tussen mensen als er ook rechtvaardigheid in die samenleving is.

Zowel pacifisten als aanhangers van de rechtvaardige oorlog traditie **streven naar vrede**. De meeste protestantse denkers die hieronder beschreven staan, zullen vrede ook als hoofddoel van hun benadering aandragen. Het spreken over geweld en oorlog kan dus niet gebeuren zonder over vrede na te denken. Op basis van Bijbelteksten zoals Openbaring 19 en Jesaja 11:6-9 kan het begrip rechtvaardige vrede worden beschouwd als een belangrijk begrip voor christenen.

Protestantse denkers

Deze les gaat specifiek in op de vraag hoe christenen met oorlog en geweld om moeten gaan. Er worden twee belangrijke visies uitgelegd, pacifisme en rechtvaardige oorlogstheorie. Er wordt geen antwoord gegeven op de vraag welke van deze visies beter zou zijn. In de breedte van de protestantse tradities worden beide standpunten verdedigd. Hoewel bepaalde kerkelijke tradities bekend staan als pacifistisch of niet-pacifistisch, zijn er binnen denominaties en kerkgenootschappen ook verschuivingen zichtbaar. Zo was er doorheen de 20e eeuw binnen de Pinkstergemeenten een verschuiving waar te nemen van een primair pacifistisch perspectief naar een grotere nadruk op rechtvaardige oorlog. Bekende protestantse pacifisten zijn John Howard Yoder, Dietrich Bonhoeffer en Jean Lassare. Bekende protestanten binnen de rechtvaardige oorlogstraditie zijn Oliver O'Donovan en Reinhold Niebuhr.

Deze les behandelt de ideeën van vier protestantse schrijvers. Hieronder staat kort wat meer informatie over deze denkers.

Dietrich Bonhoeffer

Het extra lesmateriaal van deze module gaat over Dietrich Bonhoeffer (1906-1945). Meer informatie over Bonhoeffer is daar te vinden.

Daniel Bell

Daniel Bell is een theoloog en ethicus. Hij schrijft onder andere over rechtvaardige oorlog en economie. Hij was hoogleraar ethiek aan het Lutheran Theological Seminary in Columbia, Florida. Hij diende ook als ouderling in de United Methodist Church. In 2009 verscheen zijn boek *Just War as Christian Discipleship*.

Bell presenteert hierin een **alternatieve benadering** van de rechtvaardige oorlogstraditie voor christenen. De traditionele benadering noemt hij een **Checklist voor Publieke Beleid**. Volgens Bell gaat het dan immers vooral om het afvinken van een checklist om tot besluitvorming rondom oorlog te komen. Deze op regels gebaseerde benadering heeft tot doel om mensen te dwingen binnen de regels te blijven bij het goedkeuren van oorlog.

Bell is van mening dat de (on)rechtvaardigheid van oorlog in de eerste plaats moet worden beoordeeld vanuit **karakter** en deugdzaamheid. Het doel is om een karakter en **deugden** te ontwikkelen die het mogelijk maken om problematische situaties steeds te benaderen vanuit de overtuiging dat rechtvaardigheid en vrede de enige uitkomst moeten zijn in deze situaties.

In die zin stelt de persoon een rechtvaardige vrede centraal in alle overdenkingen en beslissingen. Een belangrijk onderdeel van deze benadering is dus dat geweld niet wordt beschouwd als doel of machtsmiddel, maar juist als **middel om gerechtigheid te brengen**. Volgens Bell kan dit alleen goed worden ontwikkeld door **christelijk discipelschap**. Vanuit discipelschap kan een persoon leren omgaan met de complexiteit van de wereld en de gerechtigheid van het evangelie als basis voor het publieke domein laten gelden.

Bell wil dus het invullen van een checklist omruilen voor de ontwikkeling van een bepaalde levenshouding en mentaliteit. De discipel wordt gevormd om deel te kunnen nemen aan het maatschappelijke debat over conflict, onrecht en oorlog. Voor de kerk betekent dit dat niet politieke connecties de sleutel tot succes zijn, maar de eerbied voor God. God wil dat de gelovige gerechtigheid nastreeft en in dit streven kan oorlog soms als rechtvaardig middel worden beoordeeld.

Walter Wink

Walter Wink (1935-2012) was als theoloog een voorstander van **actieve geweldloosheid**. Wink was professor aan het Auburn Theological Seminary in New York. Wink werd bekend door zijn vierdelige boekenserie 'The Powers', waarin hij zijn positie van actieve geweldloosheid ontwikkelde.

Wink verdedigt de stelling dat christenen geweldloosheid moeten nastreven. Deze geweldloosheid is niet passief, maar veronderstelt het zich actief inzetten tegen geweld. Wink verwerpt wat hij 'de mythe van het verlossende geweld' noemt. Dit is de opvatting dat geweld rechtvaardig en noodzakelijk kan zijn. Dit is volgens hem een mythe die de moderne samenleving doordrenkt.

Volgens Wink heeft Jezus een God geopenbaard die geweld afwijst en die van nature geweldloos is. De heerschappij van God betekent de volledige vernietiging van alle vormen van geweld. Deze vernietiging kan niet plaatsvinden door het geweld van het kwaad over te nemen. Door dit wel over te nemen word je zelf het kwaad dat je bestrijdt. In Jezus weersprak God het geloof van de mens in geweld als oplossing voor problemen. **Geweldloos verzet** tegen geweld is een manier om met dit geweld te breken. Het creëren van geweldloze alternatieven is een spirituele praktijk, omdat het in eerste plaats de moed vereist om het kwaad in onszelf te bestrijden.

Wink gebruikt het principe van 'de andere wang toekeren' als voorbeeld hoe een politieke en culturele context van verzet kan worden geschapen. In plaats van je te verzetten tegen gewelddadige vernedering, hetgeen in een gewelddadige cultuur wordt verwacht, keer je de andere wang toe. Wink noemt de houding om naar geweldloze alternatieven te zoeken de '**derde weg**'. In het zoeken naar de derde weg plaatst Wink het liefhebben van de vijand centraal.

Reinhold Niebuhr

Reinhold Niebuhr (1882-1971) was een gereformeerde theoloog die veel heeft geschreven over de relatie tussen christendom en politiek. Kort na de Eerste Wereldoorlog ontwikkelde hij pacifistische overtuigingen, maar in de periode voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog liet hij die weer varen. Hij is een van de grondleggers van de traditie van het Christelijk Realisme. Deze traditie bouwt op drie aannames: (1) de zondigheid van de mensheid; (2) de vrijheid van de mensheid; (3) de waarheid en ernst van het 'Grote Gebod'.

Niebuhr wijst pacifisme niet in zijn geheel af, maar wijst wel het praktische pacifisme van het liberale christendom van zijn tijd af. Niebuhr stelde dat de **ethiek van het evangelie** pure liefde en geweldloosheid is. Het is te wijten aan de aard van de mens dat dit pacifisme een ideaal is dat niet gerealiseerd kan worden. Niebuhr wijst om deze reden alle vormen van **idealisme** volledig af. Hoewel het mogelijk is voor een individu om het ideaal van het evangelie in het eigen leven uit te dragen, is dit voor samenlevingen onmogelijk.

Niebuhr stelt dat oorlog noodzakelijk kan zijn en enigszins gerechtvaardigd kan worden. Tegelijkertijd wijst hij wel de rechtvaardige oorlogstraditie af. Volgens hem is deze traditie op het concept van **natuurwetten** gestoeld en beoogt het om tot moreel normatieve beslissingen over oorlog en vrede te bekomen. Daarmee stelt deze traditie volgens Niebuhr te veel vertrouwen in de **menselijk rede**. Hij betoogt dat mensen beslissingen niet maken op basis van rede, maar juist op basis van **passie en belangen**. Om deze reden is er dus geen objectief 'rechtvaardige' oorlog mogelijk.

Niebuhr beschrijft oorlog als 'een laatste openbaring van het karakter van de mensheid'. Oorlogen zit vol **tragedie** en **menselijke leed**. Niebuhr denkt daarom niet lichtzinnig over oorlog. In alle overwegingen omtrent oorlog in de academie en politiek moet deze tragedie op de voorgrond staan. Hoewel voor Niebuhr oorlog nooit goedgepraat kan worden, vindt hij dat oorlog vanwege de menselijke natuur een noodzakelijk middel is om samenlevingen in stand te houden. Het is volgens hem de taak van christenen om alle mogelijkheden in de huidige toestand van de wereld te benutten in functie van een **vredevolle samenleving**.

Als je dit niet doet kun je volgens Niebuhr geen echte vreedstichter worden genoemd.

Belangrijk om te benoemen is dat Niebuhr in zijn discussies over de rechtvaardige oorlogstraditie niet echt in gesprek ging met de traditie. Veel van zijn tegenwerpingen waren reeds in zijn tijd al door verschillende denkers besproken. Een belangrijke bijdrage voor de (christelijke) politiek is uiteindelijk zijn nadruk geweest op passie en belangen in besluitvorming.

4.5.5 DIDACTISCHE SUGGESTIES

De volgende suggesties zijn alleen nuttig als de les via klassikaal onderwijs wordt behandeld.

Suggesties voor inleidende vragen

- Hoe zou jij oorlog definiëren?
- Wat is pacifisme en wat denk je daarover?
- Bestaat er zoiets als een 'rechtvaardige oorlog'?
- Stelling: Geweld en oorlog zijn nooit goed.

Alternatieve opdrachten en instructiemethoden

Opdracht. Verdeel de klas in kleine groepen. Laat de leerlingen per groep nadenken over de vraag of oorlog soms toegestaan kan zijn. Ze kunnen ook voorwaarden opstellen voor wanneer het toegestaan is of argumenten opsommen waarom het niet kan. Laat de leerlingen ook vanuit deze gesprekken nadenken over het begrip vrede. Geef ze de volgende vragen mee:

- Wie bepaalt of er oorlog gevoerd mag worden? Hoe kan zo'n persoon, groep of instantie dit eigenlijk bepalen?
- Welke voorwaarden gelden er om een oorlog rechtvaardig te verklaren?
- Wat vinden jullie van het idee dat oorlog noodzakelijk kan zijn?
- Hoe ziet vrede eruit?
- Kunnen oorlog en een verlangen naar vrede samengaan?

De leerlingen maken een poster waarop ze antwoorden geven op de vragen en presenteren dit kort aan elkaar.

Opdracht. Verdeel de klas in tweetallen. De leerlingen krijgen de opdracht om meer informatie op te zoeken over pacifisme, over rechtvaardige oorlog en over heilige oorlog/ religieuze oorlog.

De opdracht is om te bepalen wat de begrippen betekenen. Het doel is dat de leerlingen tot een definitie van de drie begrippen komen en de verschillen en overeenkomsten tussen de begrippen beschrijven. Alle tweetallen presenteren kort hun definitie en samen als klas wordt er toegewerkt naar één definitie per begrip.

Opdracht. Maak ruimte in het lokaal . De leerlingen gaan op een denkbeeldige of echte lijn staan die twee polen heeft. Laat de leerlingen hun positie bepalen op de lijn tussen de twee polen van de stellingen. Voorbeelden van tegenstellingen:

- Het toepassen van oorlog is vaak geoorloofd. <-> Het toepassen van oorlog is nooit geoorloofd.
- Geweld kan een middel zijn om anderen te helpen. <-> Geweld kan nooit gebruikt worden om anderen te helpen.
- Pacifisme is een ideaalbeeld dat we moeten nastreven in onze samenleving. <-> Pacifisme is een ideaalbeeld dat niet realistisch is voor onze huidige samenleving.
- Jezus had pacifistische overtuigingen. <-> Jezus had geen pacifistische overtuigingen.
- God gebruikt oorlog om vrede te brengen. <-> God is volledig geweldloos.

Vraag na elke tegenstelling aan een aantal leerlingen om hun positie uit te leggen.

Afbeelding 4.2
Een gevolg van oorlog
Bron: [Pxhere](#)

4.6 DISCIPELSCHAP MET EEN PRIJS: HET LEVEN VAN DIETRICH BONHOEFFER

Deze handleiding maakt een onderscheid tussen ‘basisleerstof’ en ‘verdieping’. Dit hoofdstuk kan door de leerkracht gebruikt worden als verdieping en maakt geen onderdeel uit van het standaardpakket voor de leerlingen. In de bijlagen kunt u de leerlingenblaadjes terugvinden.

4.6.1 DOEL In dit deelhoofdstuk worden de leerlingen ingeleid in het leven van Dietrich Bonhoeffer. De volgende leerdoelen komen specifiek aan bod in dit deelhoofdstuk:

6. De leerling kan de belangrijkste elementen uit het leven en gedachtegoed van Dietrich Bonhoeffer benoemen.

4.6.2 INHOUD In dit lesonderdeel wordt een blik op Dietrich Bonhoeffer gegeven. Er wordt een korte schets gegeven van zijn leven en vervolgens worden Bonhoeffer’s visies op discipelschap en pacifisme besproken.

4.6.3 OPDRACHTEN EN ANTWOORDEN

Opdracht 1

Wat betekent het begrip ‘discipel van Jezus zijn’ voor jou?

Het doel van deze opdracht is dat de leerlingen reflecteren op wat het navolgen van Jezus voor hen zelf inhoudt en betekent.

Opdracht 2

Bonhoeffer zegt dat het navolgen van Jezus betekent dat je je geweldloos moet verzetten. Denk je dat een effectief geweldloos verzet mogelijk is? Zo ja, hoe kan dit geweldloos verzet er volgens jou uitzien? Zo nee, waarom niet?

Het doel van deze opdracht is dat de leerlingen reflecteren op het idee van geweldloos verzet. Ze worden gevraagd te reflecteren op de praktische uitwerking van dit verzet. Daarnaast worden de leerlingen aangespoord hun eigen mening over dit onderwerp verder te ontwikkelen.

Voorbeeldantwoord:

- Ja, we kunnen wetten zo goed mogelijk naleven, maar soms moet je de mazen in een wet zo veel mogelijk benutten om een goed doel te bereiken.
- Nee, ook door bijvoorbeeld op straat slogans te scanderen gebruik je een vorm van (verbaal) geweld.

Opdracht 3

Bonhoeffer wordt soms ook een martelaar en een protestantse heilige genoemd.

Wat uit het leven van Bonhoeffer spreekt jou aan? Hoe kun je proberen dit zelf uit te leven?

Het doel van deze opdracht is dat de leerlingen zelf lessen uit het leven van Dietrich Bonhoeffer gaan trekken.

4.6.4 EXTRA INFORMATIE

Biografie

Dietrich Bonhoeffer werd op 4 februari 1906 geboren in het toenmalige Duitse Breslau en had een tweelingzus Sabine. Hij groeide op in een gezin met 8 kinderen. Zijn vader Karl was neuroloog en psychiater en zijn moeder Paula was onderwijzeres. Naast Dietrich stierf ook zijn broer Klaus tijdens de Tweede Wereldoorlog. Zijn broer Walter was reeds tijdens de Eerste Wereldoorlog omgekomen. Daarnaast werden de echtgenoten van zijn oudere zussen Ursula en Christel tijdens de oorlog geëxecuteerd. Christel zat zelf ook gevangen tijdens de oorlog, maar overleefde de oorlog wel. Zijn broer Karl werd chemicus en was een van de ontdekkers van de spinisomeren van waterstof.

Dietrich verraste zijn familie toen hij aankondigde dat hij **theologie** zou gaan studeren. Hoewel het gezin christelijk was, gingen ze niet naar de kerk. Een bezoek aan Rome in 1924 maakte grote indruk op hem en veranderde zijn kijk op de kerk. In 1928 studeerde af op een proefschrift waarin hij betoogde dat de kerk een gemeenschap van heiligen moet zijn. Hij begon zijn pastorale loopbaan in 1928, toen hij als kapelaan ging werken in een Duitse kerk in Barcelona. Hier werden zijn pastorale talenten zichtbaar en Bonhoeffer blies dan ook nieuw leven in de gemeenschap.

In 1930 vertrok hij voor een **postdoctorale** positie naar de VS. Hier werkt hij aan het Union Theological Seminary en kreeg hij door het bezoeken van zwarte kerken een nieuwe begrip van **sociale gerechtigheid**. Na zijn terugkeer uit de VS bekleedde hij verschillende pastorale posities op verschillende plekken in Europa.

In 1933 verliet hij Duitsland om predikant te worden van enkele kleine Duitstalige gemeenten in Londen. Hoewel hij niet aanwezig was toen de Belijdende Kerk werd opgericht, mobiliseerde hij Duitse predikanten in Engeland tegen het nazisme en organiseerde hij hulp voor Duitse vluchtelingen.

In 1935 keerde hij terug naar Duitsland om te gaan werken aan een **seminarie van de Belijdende Kerk**. Het is tijdens zijn werk aan dit seminarie dat hij zijn twee bekendste werken schreef, 'Samenleven' en 'Navolging'. Toen alle seminaries onder druk van de SS werden gesloten, vertrok Bonhoeffer naar de VS om de dienstplicht te ontlopen. In de VS voelde hij echter een verlangen om zijn Duitse medegelovigen ter plekke in Duitsland zelf te helpen. In 1939 keerde hij daarom weer terug naar Duitsland.

Om zijn pastorale werk voort te zetten meldde hij zich aan als militair kapelaan, maar hij werd voor deze positie afgewezen. Uiteindelijk ging hij aan de slag als **contraspionage-officier** bij de Abwehr waar hij als pastoraal werker in het buitenland informatie moest gaan verzamelen. In werkelijkheid was hij dubbelspion die zijn positie gebruikte voor het Duitse verzet en het ondersteunen van christenen in heel Europa. Hij gebruikte de verschillende reizen die hij maakte voor deze functie om informatie over het verzet te delen met de geallieerden.

Bonhoeffer speelde een **sleutelrol** in een geweldloos plan om 14 joodse mannen en vrouwen te helpen vluchten naar Zwitserland. In april 1943 werd hij gearresteerd nadat ontdekt werd dat hij het geld had geregeld om dit ontsnappingsplan mogelijk te maken. Uit officiële documenten blijkt dat hij uiteindelijk werd veroordeeld omdat hij zijn positie gebruikte om niet in het leger te hoeven dienen en omdat hij anderen hielp om ook de dienstplicht te ontlopen.

Afbeelding 4.3
Concentratiekamp
Flossenbürg
Bron: Wikimedia
Commons : <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Flossenburg.jpg>.

Na een mislukte coup op 20 juli 1944, waarbij gepoogd werd om ook Adolf Hitler om te brengen, kwamen zijn contacten met de samenzweersers aan het licht. Hij belandde uiteindelijk in het concentratiekamp Flossenbürg. Het lijkt vrijwel onmogelijk dat Bonhoeffer echt betrokken was bij de

voorbereiding van deze coup poging, omdat hij al reeds een jaar gevangen zat. Toen Hitler in April 1945 beval dat de samenzweersers gedood moesten worden, werd Bonhoeffer op 8 april ter dood veroordeeld door SS-rechter Otto Thorbeck. Het vonnis werd voltrokken op 9 april 1945, amper twee weken voordat het kamp werd bevrijd door Amerikaanse soldaten.

Bonhoeffer en Discipelschap

Het boek 'Navolging' beschrijft Bonhoeffers visie op wat het betekent om Jezus na te volgen. De twee concepten die aan zijn visie ten grondslag liggen zijn goedkope genade en kostbare genade.

Goedkope genade is volgens Bonhoeffer het eenvoudig verkrijgen van vergeving en troost, zonder dat het een echte betekenis heeft. Het is een systeem dat levenloos is en de kerk dood maakt. Goedkope genade is iets dat aangeboden wordt als snelle oplossing zonder dat het leidt tot echte navolgers van Jezus.

Tegenover deze goedkope genade staat de kostbare genade, een genade die vraagt dat je je als gelovige onderwerpt aan een hoger goed. Dit hoger goed is het werk van Jezus. Als gelovige dien je Jezus na te volgen en je aan zijn onderwijzingen te onderwerpen. Het navolgen van Jezus is hier kostbaar omdat het inhoudt dat een persoon bereid is alles op te geven en zo nodig banden met de wereld te verbreken. Het risico dat aan deze beslissing verbonden is, is dat deze persoon kwetsbaar is en door de wereld kan worden afgewezen. Dit kan ook betekenen dat een persoon moet lijden.

Voor Bonhoeffer speelt de kerk geen rol in het vergelden van agressie en kwaad in de wereld, omdat ze geen politieke status heeft. De kerk moet de agressie van de wereld geduldig verdragen. De roeping van de kerk is om één te worden met Jezus en niet om de wereld te bevrijden van alle kwaad. Voor de volgeling van Jezus betekent dit het weerstaan en zich niet met geweld verzetten. Dat betekent ook dat men het eigen gebruik van geweld niet moet proberen te rechtvaardigen. Enkel als een persoon zich geweldloos verzet, kan het kwaad van de ander overwonnen worden.

Een belangrijke vraag is hoe het kwam dat Bonhoeffer uiteindelijk toch deelnam aan een samenzwering. Hierover zijn de meningen verdeeld. Volgens sommige onderzoekers liet Bonhoeffer zijn eerdere pacifistische ideeën los, terwijl in een biografie uit 2013 wordt gesteld dat hij zijn ideeën altijd vast heeft gehouden.¹ Er is geen bewijs dat hij bij de Abwehr ging werken om mee te helpen Hitler om te brengen. Integendeel, de reden lijkt eerder zijn vastberadenheid te zijn geweest om de kerk te helpen. Ook is er geen bewijs van een directe betrokkenheid bij coup pogingen en aanslagen op Hitler gevonden.

4.6.5 DIDACTISCHE SUGGESTIES

De volgende suggesties zijn alleen nuttig als de les via klassikaal onderwijs wordt behandeld.

Suggesties voor inleidende vragen

- Wat betekent het woord discipelschap?
- Wat maakt het navolgen van Jezus kostbaar?
- Wat was de belijdende kerk?
- Op welke manieren kun je je verzetten tegen geweld en oorlog?

¹ Mark Nation, Anthony G Siegrist, en Daniel P Umbel, Bonhoeffer the Assassin?: Challenging the Myth, Recovering His Call to Peacemaking, 2013, geraadpleegd 30 maart 2021, <http://site.ebrary.com/id/10805947>.

Alternatieve opdrachten en instructiemethoden

Video. Kijk met de leerlingen naar een documentaire of een film over het leven van Dietrich Bonhoeffer. Aangezien documentaires en films langer kunnen duren dan een les toelaat, kan best een fragment gekozen worden. Voorbeelden van films en documentaires zijn: Bonhoeffer: Agent of Grace (2000), Bonhoeffer (2003), Hanged on a Twisted Cross (1996) en Heroes of Conscience (1993).

4.7 LEERLINGENBLADEN: DISCIPELSCHAP MET EEN PRIJS: HET LEVEN VAN DIETRICH BONHOEFFER

Als je wordt geconfronteerd met een overheid die ingaat tegen alles waarin je gelooft, wat doe je dan? Wat als deze overheid het leven van onschuldigen bedreigt en de samenleving verdeelt? Wat als je medegelovigen achter deze overheid aan gaan lopen? Met deze vragen word je geconfronteerd als je naar het leven van Dietrich Bonhoeffer kijkt. Dietrich was een van de meest invloedrijke **kerkleiders** van de 21e eeuw. Hij werd geboren op 4 februari 1906 in het toenmalige Duitse Breslau. Op 9 april 1945 werd hij door de nazi's geëxecuteerd. In 1937 publiceerde hij het boek 'Navolging'. In dit boek denk hij na over wat het betekent om Jezus na te volgen.

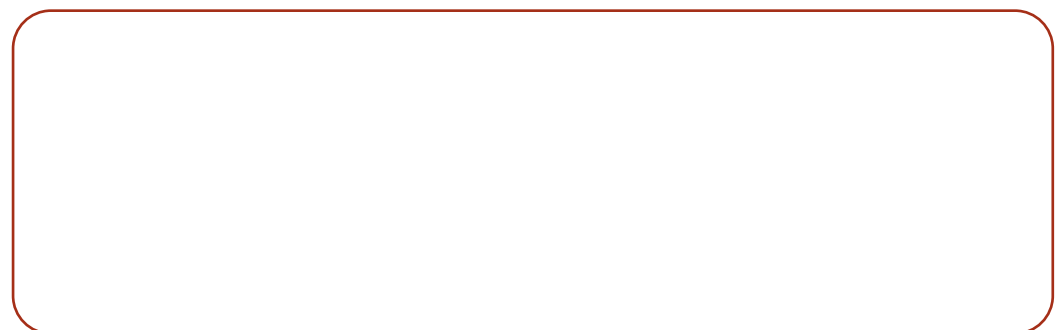
Het leven van Dietrich Bonhoeffer

Dietrich was de zoon van psychiater en neuroloog Karl en van onderwijzeres Paula. Hij groeide op in een gezin dat zichzelf als christelijk omschreef, maar niet naar de kerk ging. Zijn moeder leerde thuis wel de kinderen over de Bijbel. Toch was het een verrassing toen Dietrich besloot om theologie te gaan studeren en om **predikant** te worden. Na zijn studies in Tübingen vertrok hij naar de VS om verder te studeren. Daar raakte hij bevriend met Reinhold Niebuhr en de Franse pacifist Jean Lassere. In de VS leerde Bonhoeffer ook het perspectief van de onderdrukten kennen.

Als Bonhoeffer in 1931 terugkeert naar Duitsland gaat hij werken aan de Universiteit van Berlijn. Tijdens de opkomst van het Nazisme was een deel van de Duitse kerk voorstander van deze ideologie. Bonhoeffer verzette zich hiertegen en werd onderdeel van een tegenbeweging die uiteindelijk de 'Belijdende Kerk' zou vormen. In de jaren voor de oorlog gaf hij les op een school van deze Belijdende Kerk, waar hij zijn ideeën over het **navolgen** van Jezus ontwikkelde.

Opdracht 1

Wat betekent het navolgen van Jezus voor jou?

Het navolgen van Jezus

Het werk van Bonhoeffer stelt een vorm van pacifisme voor die niet aansluit bij gangbare betekenissen. Zijn pacifisme is een vorm van **geloofsuiting**, waar het navolgen van Jezus aan ten grondslag ligt. Bonhoeffer maakt hiervoor een onderscheid tussen goedkope en kostbare genade.

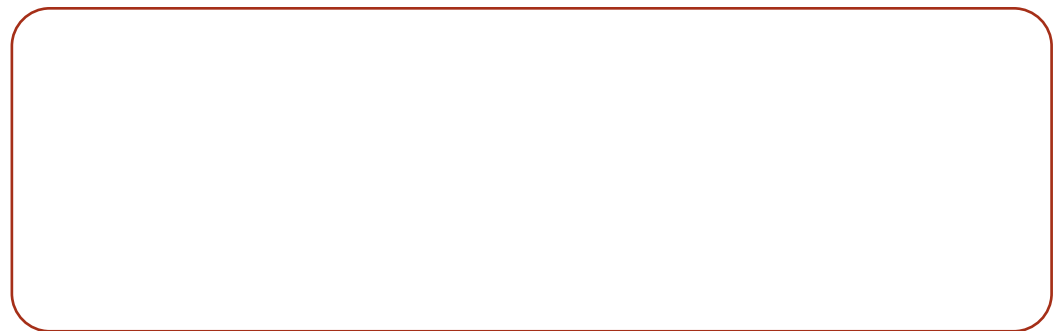
Goedkope genade is volgens Bonhoeffer het leggen van de nadruk op de mooie en leuke aspecten van het christendom zonder te praten over de minder prettige kanten. Dit houdt in dat iemand zich christen noemt zonder daar ook echt moeite voor te doen.

Kostbare genade is een genade die oproept om Jezus echt te navolgen. Dit navolgen is kostbaar omdat het inhoudt dat je bereid bent alles op te geven en verbindingen met de wereld te verbreken. Het risico van deze keuze is dat je kwetsbaar wordt en kunt worden afgewezen door de wereld. Dit kan ook betekenen dat je moet lijden.

Voor Bonhoeffer was de kerk geen plaats waar hard ingrijpen in de wereld om onrecht te vergelden plaatsvindt. De kerk neemt geen deel aan de normale politieke zaken in de samenleving. De kerk moet de agressie van de wereld in geduld **doorstaan**. De roeping van de kerk is om één te worden met Jezus en niet om de wereld van het kwaad te bevrijden. Voor de volgeling van Jezus betekent dit het **weerstaan** van agressie en kwaad en je niet verzetten. Dit betekent dus ook het eigen gebruik van geweld niet goedpraten. Geweldloos verzet kan het kwaad van de ander **overwinnen**.

Opdracht 2

Bonhoeffer zegt dat het navolgen van Jezus betekent dat je je geweldloos moet verzetten. Denk je dat een effectief geweldloos verzet mogelijk is? Zo ja, hoe kan dit geweldloos verzet er volgens jou uitzien? Zo nee, waarom niet?

Complot

Afbeelding 4.4
Bonhoeffer samen met
scholieren, 21 March 1932.
Bron: Het Duitse Federale
Archief via Wikimedia
Commons: [https://
commons.wikimedia.org/
wiki/File:Bundesarchiv_
Bild_183-R0211-316_
Dietrich_Bonhoeffer_
mit_Schülern.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bundesarchiv_Bild_183-R0211-316_-_Dietrich_Bonhoeffer_mit_Schülern.jpg)

In 1941 meldde Bonhoeffer zich aan als kapelaan in het Duitse leger. Hij werd hiervoor afgewezen en daarom ging hij werken als **contraspionage-officier** bij de *Abwehr*, de toenmalige Duitse spionagedienst. In deze functie bleef hij kerkleiders steunen tijdens de reizen die hij voor zijn werk moest maken.

Hij werd in 1943 opgepakt voor zijn deelname aan **Operatie 7**. Dit was een complot om zonder het gebruik van geweld 14 joodse mannen en vrouwen uit Duitsland te laten ontsnappen. Hij werd veroordeeld voor het ontlopen van de dienstplicht en omdat hij anderen hielp om ook onder de dienstplicht uit te komen. In 1944 kwam zijn naam naar voren in een mislukt complot om Hitler om te brengen. Hij kwam uiteindelijk in het concentratiekamp Flossenbürg terecht en daar werd hij twee weken voor de bevrijding van het kamp geëxecuteerd. Zijn laatste woorden voordat hij werd geëxecuteerd, waren: *"Dit is het einde, voor mij het begin van het leven."*

Bonhoeffer lijkt dus van **gedachte** te zijn veranderd. Waar hij eerste een pacifist was, leek hij nu actief deel te nemen aan een strijd tegen Hitler. Toch is dit niet zeker het geval. Er is geen bewijs dat Bonhoeffer echt deel heeft genomen aan de coup en aanslagpogingen. In het verzet bleef hij vooral de rol van **geestelijk werker** vervullen. Hij was dus wel actief in het verzet, maar deed dit waarschijnlijk vooral om niet in het Duitse leger te hoeven vechten.

Opdracht 3

Bonhoeffer wordt soms ook martelaar en een protestantse heilige genoemd. Wat uit het leven van Bonhoeffer spreekt jou aan? Hoe kun je dit zelf proberen uit te leven?

4.8 WOORDENLIJST

Deze woordenlijst uit de leerlingenbundel aangevuld met het extra lesgedeelte geeft meer informatie en duiding bij bepaalde begrippen. Achter elke woord is tussen haakjes aangegeven bij welk lesgedeelte het hoort.

Discipel (5)

Een discipel is een volgeling van Jezus.

Kwaad (4)

Het kwade of het kwaad is een begrip dat beschrijft wat door mensen als negatief en slecht wordt gezien.

Oorlog (5)

Oorlog is een gewapende strijd tussen sociale groepen, zoals landen, bevolkingsgroepen of levensbeschouwelijke groepen.

Openbaring (4)

Een openbaring is een manier waarop God iets over zichzelf bekend maakt aan mensen.

Pacifisme (5)

Pacifisme is het afwijzen van oorlog en geweld. Pacifisten streven dus naar vrede zonder inzet van gewapende strijd.

Rechtvaardig (5)

Rechtvaardig betekent dat iets juist of eerlijk is.

Rechtvaardige oorlog (5)

Een rechtvaardige oorlog is een oorlog die het doel heeft om vrede te brengen en aan een aantal voorwaarden voldoet. Om een oorlog te starten zijn dit (i) een gerechtvaardigde reden (ii) met juiste intentie, (iii) als laatste redmiddel, (iv) met waarschijnlijkheid van succes, (v) in proportionaliteit (vi) met juist en bevoegd gezag. Tijdens de oorlog zijn dit (i) discriminatie, (ii) proportionaliteit en (iii) noodzakelijkheid.

Vijand (5)

Een vijand is een persoon of groep waar iemand tegen strijdt. Het kan worden gebruikt in de context van oorlogen, maar ook in spelletjes.

Vrede (5)

Vrede is een begrip waarmee zowel de afwezigheid van strijd als het welzijn van een persoon of samenleving wordt aangeduid.

4.9 TRANSCRIPT VAN DE VIDEO

1 BINNEN KAMER

Sarah, David en Anna zitten samen naar TV te kijken. Op TV is te zien hoe tanks over een weg heen rijden.

Voice over: De troepen zijn de grens overgestoken om in te grijpen in een conflict in dit land.

David: Wow, wat is daar aan de hand?

We zien een nieuwlezers die aan het praten is op de TV.

Voice over gaat verder: De president zei in een toespraak eerder vandaag dat dit buurland het internationaal recht en de mensenrechten schendt.

De minister-president van dit buurland reageerde hier boos op. Ze zei dat er leugens worden verspreid over een binnenlands conflict en dat zij nu worden aangevallen door een leugenachtige president.

We richten ons op Sarah, David en Anna die aan het praten zijn. Sarah ziet er droevig uit, terwijl Anna boos is.

Sarah: Dat is echt verschrikkelijk nieuws.

Anna: Ja, je hebt gelijk. Ik vind dat onze overheid actie moet ondernemen en dit land helpen dat zomaar wordt aangevallen, ook al is het hier ver vandaan. We moeten helpen en beschermen wie in nood zijn.

Sarah: Ja, we moeten zeker helpen waar er nood is. Maar in dit geval betekent dit wel deelnemen aan een oorlog!

David: Mmm, waarom zeg je meteen dat we moeten meedoen in deze oorlog?

Anna: Nou, die president wil gewoon een ander land binnenvallen en bovendien heeft hij al meerdere keren geweld tegen zijn eigen inwoners gebruikt. Het is gewoon onzin dat hij zogenaamd mensen in een andere land wil beschermen tegen geweld! Hij wil gewoon hun land innemen. Het is onze plicht om de zwakkere te helpen

Sarah: Zeker, maar ook al is die invasie verkeerd, Jezus roept ons op om onze naasten lief te hebben en niet terug te slaan, maar de andere wang toe te keren. Waarom zouden wij dan de wapens opnemen en oorlog gaan voeren?

Anna: Ik snap dat wel, maar we kunnen toch niet stilzitten en dit zomaar laten gebeuren?

David: Oke..., maar denk je niet dat Jezus tegen elke oorlog is?

Anna: Ja, dat lijkt misschien wel zo, maar God heeft in het Oude Testament toch meerdere keren opdracht gegeven om oorlog te voeren. Betekent dat niet dat oorlog dus soms deel is van Gods plan?

Sarah: Ik weet niet of ik het met je eens ben.

Het beeld richt zich op de TV. De nieuwslezer op TV draait zijn hoofd en kijkt de tieners direct aan.

Nieuwslezer: Uhh, hey, hallo ... jullie daar. Ik merk dat jullie over een lastig onderwerp aan het praten zijn. Ik denk dat ik jullie wel een beetje kan helpen. Ik heb een paar vragen die jullie kunnen helpen om hierover na te denken. Willen jullie ze horen?

We richten ons weer op Sarah, David en Anna die aan praten zijn.

David: Praat hij nou tegen ons?

Sarah: Uhh, Ja, hoe...dit is echt raar,... maar waarom niet?

Anna: Ja, echt heel raar, maar laten we het doen.

We richten ons op de TV.

Nieuwslezer: Oké, sommige christen willen nooit deelnemen aan welke oorlog dan ook. Hoe worden mensen die niet willen deelnemen aan oorlogen genoemd?

We richten ons weer op Sarah, David en Anna die aan praten zijn.

David: Uhm, is dat niet pacifist?

Sarah: Inderdaad, dat is het.

Anna: Klopt, maar zij staan aan de verkeerde kant.

Sarah: Waarom? Luisteren ze niet gewoon naar Jezus? Hij was toch ook een pacifist?

David: Inderdaad. Zoals Sarah eerder al zei, riep hij op om de andere wang toe te keren.

Anna: Ja, dat deed hij wel, maar het ligt toch wat ingewikkelder. Hij wees bijvoorbeeld soldaten niet af als slechte mensen.

We richten ons op de TV.

Nieuwslezer: Het antwoord is inderdaad pacifist. Niet alle christenen zijn pacifisten. Er zijn ook christen die geloven in een rechtvaardige oorlog. Weten jullie wat een rechtvaardige oorlogstheorie is?

We richten ons weer op Sarah, David en Anna die aan praten zijn.

David: Uh Ik heb echt geen idee.

Anna: Het is het idee dat als een land een rechtvaardige reden heeft om oorlog te voeren en volgens rechtvaardige principes deze strijd voert, dat die oorlog dan rechtvaardig mag worden genoemd.

David: Maar zijn oorlogen niet altijd gewelddadig en daarom slecht? Ik herinner dat we eens met je vader spraken over het gebruiken van geweld.

Sarah: Je hebt gelijk. Jezus liet dit in zijn eigen leven ook zien. Hij gebruikte zelf nooit geweld, maar vergaf wie geweld tegen hem gebruikten.

In plaats van te vechten, zouden we nederig moeten

worden en vergevingsgezind zijn tegenover anderen.

We richten ons op de TV.

Nieuwslezer: Ja, je hebt het juist uitgelegd. Dat zijn de essentiële delen van de rechtvaardige oorlogstheorie. Wat vinden jullie van de volgende uitspraak: "Jezus wordt als een strijder neergezet in de Bijbel."

We richten ons weer op Sarah, David en Anna die aan praten zijn.

Sarah: Dat is sowieso niet waar. Ik kan me niet voorstellen dat Jezus als een strijder wordt voorgesteld.

David knikt met zijn hoofd

David: Nee, ik ook niet.

Anna: Maar toch is het waar. Jezus wordt toch als een strijder voorgesteld in het Boek Openbaring?

David lijkt verrast te zijn.

David: Wat?! Ik dacht dat Jezus een pacifist was?

Anna: Nee, dat is hij niet. En als Jezus zelf wordt gepresenteerd als iemand die wapens gebruikt, dan is het misschien oké als wij dat in sommige omstandigheden ook doen.

Sarah: Welke omstandigheden? Waar trekken we de grens? Ik denk niet dat we dat eerlijk kunnen doen. Dus moeten we geen risico nemen en geen oorlog voeren.

David: Ik dacht hetzelfde. Een beeld van Jezus als strijder is geen rechtvaardiging voor oorlog.

Anna: Ja, maar Jezus prijst ook de vreedstichter. Misschien kan oorlog wel dienen als een laatste manier om vrede te brengen, denk je niet?

Sarah: Mm, dat kan wel zo zijn. Maar ik ben er nog niet over uit.

We richten ons op de TV.

Nieuwslezer: Oh, de verbinding wordt steeds slechter...

Laten we teruggaan naar de hoofdvraag. Moeten we helpen in deze oorlog?

We richten ons weer op Sarah, David en Anna die aan praten zijn.

Anna: Mmm, het is ingewikkelder dan ik dacht, maar ik denk nog steeds dat wij christenen sommige oorlogen kunnen goedkeuren. Het beschermen van wie in nood zijn en het voorkomen van meer geweld zijn rechtvaardige redenen.

Sarah: Ik weet het nog steeds niet. Oorlogen en andere gewapende conflicten leiden tot heel veel leed. Dat kun je dus nooit beschrijven als goed. Daarentegen waren het wel de Geallieerden die Europa bevrijdden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Aan de andere kant roept Jezus ons op ons niet te bewapenen.

David: Kijk, ik geloof dat we als christenen niet kunnen zeggen dat we anderen altijd moeten beschermen, zelfs door te vechten in een gewapend conflict.

We moeten eerder dingen doen om het lijden te verminderen en om te helpen om het geweld te stoppen.

We richten ons op de TV.

Nieuwslezer: Oké, wat jullie hebben gezegd is allemaal heel waardevol. Het is inderdaad niet eenvoudig. Er zijn een hele hoop vragen bij dit onderwerp waar je over na kan denken. Laten we afspreken dat we geen overeenstemming hebben bereikt. Maar dit weerhoudt ons er niet van om verder over dit onderwerp na te denken en te praten.

We richten ons weer op Sarah, David en Anna die aan praten zijn.

David: Inderdaad, we moeten voor nu onze verschillende meningen maar accepteren.

Sarah: Zeker, maar zijn we het wel met elkaar eens dat Jezus navolgen betekent dat we hoop mogen brengen in moeilijke situaties, waaronder ook mogelijke oorlogen?

Anna: Ja, daar ben ik het zeker mee eens.

4.10 BIBLIOGRAFIE

4.4 De wereld van de bijbel

Beale, G. K. 2015. *Revelation: A Shorter Commentary*. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company.

Craig S. Keener, *The IVP Bible Background Commentary: New Testament* (Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 1993), Op.

4.5 De wereld van het verhaal

Bell, Daniel M. 2009. *Just War as Christian Discipleship: Recentering the Tradition in the Church Rather than the State*. Grand Rapids, MI: Brazos Press.

Brooks, Thom, ed. 2013. *Just War Theory*. Studies in Moral Philosophy, volume 4. Leiden ; Boston: Brill.

Corey, David D, and J. Daryl Charles. 2012. *The Just War Tradition: An Introduction*. Wilmington, Del.: ISI Books. <http://www.mylibrary.com?id=795869>.

Fiala, Andrew. 2018. "Pacifism." In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta, Fall 2018. Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/pacifism/>.

Long, Jill. 2015. "What Is War? A New Point of View." *Small Wars Journal*, May. <https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/what-is-war-a-new-point-of-view>.

McKeogh, Colm. 1997. *The Political Realism of Reinhold Niebuhr: A Pragmatic Approach to Just War*. London: Palgrave Macmillan UK. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-25891-8>.

Wink, Walter. 2003. *Jesus and Nonviolence: A Third Way*. Facets. Minneapolis, MN: Fortress.

4.6 Discipelschap met een prijs: Het leven van Dietrich Bonhoeffer

"Cheap Grace – What Is It?" n.d. CompellingTruth.Org. Accessed March 29, 2021. <https://www.compellingtruth.org/cheap-grace.html>.

De Gruchy, John W., ed. 1999. *The Cambridge Companion to Dietrich Bonhoeffer*. Cambridge Companions to Religion. Cambridge ; New York: Cambridge University Press.

Metaxas, Eric. 2010. *Bonhoeffer: Pastor, Martyr, Prophet, Spy: A Righteous Gentile vs. the Third Reich*. Nashville: Thomas Nelson.

Moses, John A. 1999. "Dietrich Bonhoeffer as Conspirator Against the Hitler Regime: The Motivation of a German Protestant Revolutionary." *War & Society* 17, nr. 1: 25–40. <https://doi.org/10/ghtnqc>.

Nation, Mark, Anthony G Siegrist, and Daniel P Umbel. 2013. [Bonhoeffer the Assassin?: Challenging the Myth, Recovering His Call to Peacemaking](#).

Jelle Creemers (1978) is hoofddocent aan de Evangelische Theologische Faculteit, Leuven (België). Hij zit de vakgroep Godsdienstwetenschappen en Missiologie voor en coördineert het Institute for the Study of Freedom of Religion or Belief (ISFORB). Zijn onderzoek richt zich op minderheidsreligies in België en hun relaties met de staat en de samenleving. Hij doceert godsdienstsociologie en oecumenica. Hij is lid van het Comité PEGO, de inrichtende instantie van het Protestants-Evangelische Godsdienstonderwijs in Vlaanderen.

Samuël Velinga (Rotterdam, 1996) is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Evangelische Theologische Faculteit, Leuven (België) bij de vakgroep Godsdienstwetenschappen en Missiologie. Hij studeerde af aan de Universiteit Utrecht (Nederland) met een bachelor- en masterdiploma in Onderwijswetenschappen. Momenteel volgt hij een masteropleiding in Theologie en Religiewetenschappen aan de ETF Leuven.

EDUC8 Consortium

Dit boek is gefinancierd door het Fonds voor interne veiligheid - Politie van de Europese Unie.

